

The Coherence of Saeed al-Din Farghani's View in Explaining the Mystical Rule of 'Summaries and Details'

Explaining the Levels of Existence: A Case Study

Mohammad Miri¹

1. Assistant Professor, Department Islamic Ethics and Studies, Faculty of Islamic Studies and Thought, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: m.miri57@ut.ac.ir

Abstract

“Summaries and Details” (ejmal and tafsil) or "undifferentiation and differentiation" (jam'e and tafraqhe) is one of the key and influential foundations in the science of theoretical mysticism. According to the mystics as men of inner world, beings in the higher levels of existence usually have a type of existential totality and inclusiveness that while preserving their Unity and undifferentiation, are the collective existence of lower multitudes too. Although these multitudes do not have a chance to appear in higher abodes, but the descent of that summary and collective truth will bring about details and divisions and emergence of multiple comprehensive realities included in it. Although, Faraghani is not the first one who originally put forth this mystical rule, but he was the one who was able to theorize it well in a system of theoretical mysticism. He has made the most use of this rule in presenting a coherent and systematic analysis of how and why the manifestation of Truth declines in the lower levels of existence.

Keywords: Arrangement of Existence, Mystical Summaries and Details, Saeeduddin Faraghani, the History of Theoretical Mysticism.

Introduction

The main question of this research is related to Farghani's view on the nature and analysis of the rule of “summaries and details” (ejmal va tafsil) and its application to explaining the levels of the existence. In present paper, by an analytical-documentary method, have been explained various aspects of the above question. There are usually some questions that are to be answered in any ontological system of thought: what are the levels of existence? How one can analyze them? How they are arranged? And what are the relationships and ratios between them? The rule of summaries and details and its surrounding issues is one of the fundamental foundations of mystical ontology, whose effects can be seen in many parts of this science, including in the important topic of the arrangement of the existence system. This rule, however, as it should be, has not been considered in the science of theoretical mysticism, and it seems that its importance has remained hidden from the eyes of researchers of this field. Based on the rule of summaries and details, Farghani has, however, presented the best systematic explanation regarding the analysis of how to arrange the ranks of the existence system. So, the analytical study of Farghani's point of view in this sense introduces us the important rule of summaries and details and its fundamental function in

the science of theoretical mysticism. We can find the traces of this general rule in Faraghani's ontology everywhere.

Research Findings

On the basis of this rule, Farghani explains how the manifestation of the Supreme Being was firstly summarized in the First Determination, and then detailed in the Second Determination, and the details of the Second Determination was summarized in the Supreme Pen (Ghalam), and this summary of the Pen was detailed in the Tablet (Lauh). And in the same way, this hierarchy has continued its course through the channel of the Throne and then to the Chair, to the Greatest Element, to the Four Pillars, to the planets, to the three products, to Adam and his successors, to the Holy Prophet (PBUH) and his successors and has reached the end of this world and the beginning of the Resurrection, respectively. Before Farghani, no one has raised this issue as coherently and systematically as he did. But he is also indebted to his teachers and predecessors, and the generalities and parts of this comprehensive topic can be traced in some of Ibn 'Arabi's and Qunawi's sayings.

Conclusion

The main results of present paper follows: Although the main topic of the relationship between the higher summaries and the lower details was not Farghani's innovation and it can be traced in the words of mystics before him, the explanation and analysis of this relationship as systematical as a mystical rule owes to Farghani's efforts. He used this important rule in many places of his ontology and established his system of existence on the basis of this rule. The explanation of the arrangement of the system of existence based on the rule of summaries and details made Farghani able to present a systematic analysis and an organized view of the levels of existence. So, based on this rule, he has explained how the manifestation of the Supreme Truth from the highest levels of existence to the lowest was done, and also has shown how and why the downward course of this manifestation occurs until the end of the history of the world and the beginning of the Day of Judgment. Although the vocabulary of this important explanation could be seen sporadically in the scattered works of previous mystics, the explanation and analysis of this issue in an organized, coherent and meaningful system belongs to Saadeddin Farghani as a masterpiece. So, his analysis afterwards has been noticed and repeated by many mystics. The reflection of this thought-system in Transcendental Wisdom (Hikmat e Mota'aliye) is also a broad chapter for independent research. So, the philosophical capacities of this mystical basis have attracted the attention of Sadr al-Mutalahin who, in some cases, has references to the basis of the arrangement of the system of existence on this rule, and he has used this rule in the analysis of the previous knowledge of the Supreme Real (*God the Almighty*) and in some other chapters of the Transcendental Wisdom.

References

- Farghani, S. (1379). *Mashareq-al-Darari*. Qom: Intesharat Daftar-e Tablighat. (in Persian)
- Farghani, S. (1428). *Montah-al-Madarek*. Beirut: Darolkotob elmiyah. (in Arabic)
- Jami, A. (1370). *Naghd al-nosoos*. Tehran: Intesharat wezarat ershad. (in Arabic)
- Kashani, A. (1421). *Lata'If Al-ILam Fi Isarat-i Ahi Al-Ilham*. Cairo: Maktabah siqfah diniyah. (in Arabic)
- Qunawi. S. D. (2002). *I'jaz al-Bayan fi Tafsir Umm al-Qur'an*. (J. D. Ashtiyani. Ed.). Qom: Daftar-e Tablighat. (in Arabic)
- Qunawi. S. D. (1371). *Resalaht-al-Nusus*. Tehran: Makaze nashre daneshgahi. (in Arabic)

Cite this article: Miri, M. (2024). The Coherence of Saeed al-Din Farghani's View in Explaining the Mystical Rule of 'Summaries and Details': Explaining the Levels of Existence: A Case Study. *Religions and Mysticism*, 56 (2), 411-433. (in Persian)

Publisher: University of Tehran Press.

© The Author(s).

DOI:<https://doi.org/10.22059/jrm.2024.368532.630484>

Article Type: Research Paper

Received: 28-Nov-2023

Received in revised form: 26-Dec-2023

Accepted: 20-Feb-2024

Published online: 16-Mar-2024

نظام‌مندی دیدگاه سعیدالدین فرغانی در تبیین قاعده عرفانی «اجمال و تفصیل»

مطالعه موردی: تبیین مراتب نظام هستی

محمد میری^۱

۱. استادیار، گروه اخلاق و معارف اسلامی، دانشکده معارف و اندیشه اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: m.miri57@ut.ac.ir

چکیده

مسئله اصلی پژوهش حاضر بر مبنای تحلیل قاعده «اجمال و تفصیل» و کاربست آن در تبیین مراتب نظام هستی از منظر سعیدالدین فرغانی شکل گرفته است و پاسخ به جوانب مسأله فوق را به روش تحلیلی-اسنادی دنبال کرده است. «اجمال و تفصیل» یا «جمع و فرق» از مبانی کلیدی و تأثیرگذار در عرفان نظری است. به باور اهل معرفت، موجودات در مراتب بالاتر هستی، معمولاً دارای گونه‌ای از کلیت و شمول وجودی هستند که با حفظ وحدت و اجمال خود، وجود جمعی کثرات مادون خود هم هستند. با اینکه کثرات مادون در آن موطن عالی مجال ظهور ندارند، اما تنزل آن حقیقتِ اجمالی، تفصیل حقایق مندرج در آن را به همراه خواهد داشت. فرغانی مبتکر این قاعده عرفانی نیست، اما توانست آن را در نظام عرفان نظری، به خوبی پردازش کند. رد پای این قاعده کلی را در جای‌جای هستی‌شناسی فرغانی می‌توان یافت، به گونه‌ای که او در ارائه یک تحلیل نظام‌مند و سازوار درباره چگونگی و چرایی تنزل تجلی وجود در مراتب هستی، از این قاعده بیشترین بهره را برده است. وی بر پایه این قاعده توضیح می‌دهد که چگونه تجلی حق تعالی، ابتدا در تعین اول، مجمل بود و سپس در تعین ثانی مفصل شد و این تفصیل تعین ثانی، در قلم اعلی مجمل شد و این اجمال قلم، در لوح تفصیل یافت و این سلسله به همین ترتیب در مجرای عرش و کرسی و عنصر اعظم و ارکان اربعه و افلاک و موالید ثلاث و آدم و خلفای او و پیامبر اکرم (ص) و خلفای ایشان به سیر خود ادامه داد و در نهایت به نقطه پایانی عمر دنیا و مبدأ قیامت منتهی می‌شود. فرضیه این تحقیق آن است که فرغانی یکی از بهترین تبیین‌های قاعده «اجمال و تفصیل» را ارائه داده و از این قاعده به گونه‌ای کاملاً کاربردی در تحلیل مراتب نظام هستی بهره برده است.

کلیدواژه‌ها: سعیدالدین فرغانی، اجمال و تفصیل، جمع و فرق، تجلی، مراتب نظام هستی.

استناد: میری، محمد (۱۴۰۲). نظام‌مندی دیدگاه سعیدالدین فرغانی در تبیین قاعده عرفانی «اجمال و تفصیل»: مطالعه موردی: تبیین مراتب نظام هستی. ادیان و عرفان، ۵۶ (۲)، ۴۱۱-۴۳۳.

نوع مقاله: علمی-پژوهشی

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۰۷

© نویسندگان

بازنگری: ۱۴۰۲/۱۰/۰۵ DOI: <https://doi.org/10.22059/jrm.2024.368532.630484>

پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۰۱

انتشار: ۱۴۰۲/۱۲/۲۶

مقدمه

یکی از مسائلی که انتظار می‌رود یک نظام هستی‌شناسانه به تبیین آن پردازد، مسأله چستی مراتب هستی و تحلیل چگونگی نسبت‌های میان آنها است. در طول تاریخ، نظریه‌های گوناگونی از سوی فلاسفه و همچنین عرفای مسلمان پیرامون این موضوع مطرح شده‌است. دنبال کردن این دیدگاه‌ها، مخصوصاً در آثار عرفانی، چندان آسان نیست و پراکنده‌گویی و ادبیات ثقیل عارفان از مهم‌ترین دلایل دشواری آن است. از دیگر سو، قاعده «اجمال و تفصیل» و مباحث پیرامونی آن، یکی از پایه‌های بنیادین هستی‌شناسی عرفانی است که آثار آن را در بسیاری از بخش‌های این علم، از جمله مبحث مهم چینی‌شناسی نظام هستی، می‌توان مشاهده کرد. این قاعده اما چنان که سزا است مورد توجه حوزه علمی عرفان نظری قرار نگرفته و گویا اهمیت آن از چشم محققان این عرصه مخفی مانده‌است.

ظاهراً فرغانی بهترین تبیین نظام‌مند را در خصوص چگونگی چینی‌شناسی مراتب نظام هستی ارائه کرده‌است. او این مبحث را بر پایه قاعده عرفانی «اجمال و تفصیل» استوار ساخته‌است. به این ترتیب، مطالعه تحلیلی دیدگاه فرغانی در این باب ما را با قاعده مهم «اجمال و تفصیل» و کارکرد بنیادین آن در علم عرفان نظری بیشتر آشنا می‌کند. همچنین با تحلیل چگونگی کاربرد این قاعده در مبحث چینی‌شناسی نظام هستی، نگاه سازمان‌یافته و نظام‌مند فرغانی به این مبحث، روشنایی بیشتری خواهد یافت.

بنابراین، پژوهش پیش‌رو بر آن است تا قاعده مهم «اجمال و تفصیل» را آن‌گونه که مورد نظر عارفان است، به روش تحلیلی مورد واکاوی قرار دهد و سپس کارکرد سازنده آن را به شکل موردی، در تبیین چگونگی چینی‌شناسی مراتب نظام هستی نشان دهد. از آنجا که سخن فرغانی در این باب، منسجم‌تر از سایر عارفان است، پژوهش حاضر بر پایه دیدگاه وی سامان یافته‌است. پژوهش حاضر همچنین پس از بررسی تحلیلی قاعده «اجمال و تفصیل» از نگاه فرغانی، به ریشه‌یابی این محتوا در اسلاف فرغانی می‌پردازد و نیز تأثیر نگاه فرغانی بر عرفای پس از وی را بررسی می‌کند، هرچند به بازتاب این اندیشه در حکمت متعالیه نیز نیم‌نگاهی داشته‌است.

۱. پیشینه پژوهش

قاعده «اجمال و تفصیل» با همه اهمیت و کاربردی که در مسائل گوناگون عرفان نظری - از جمله در مبحث چینی‌شناسی مراتب نظام هستی - دارد، هیچ‌گاه به‌گونه‌ای مستقل مورد توجه آثار و نوشته‌های عرفانی قرار نگرفته‌است و حتی در کتاب‌های رایج عرفان نظری نیز هیچ مبحث مستقل و برجسته‌ای به تبیین و تحلیل آن اختصاص نیافته‌است. گویا اهل معرفت همیشه این قاعده را به عنوان یک «اصل مفروض» و یک «پیش‌فرض قطعی» در نظر داشته‌اند. آنها در مباحث گوناگون، از این قاعده بهره برده‌اند، ولی احساس نیاز چندان نسبت به ارائه یک توضیح و تحلیل تفصیلی از آن احساس نکرده‌اند.

در آثار متأخر نیز ظاهراً این قاعده، مغفول مانده و محور هیچ تحقیق جداگانه‌ای در هیچ کتاب و یا مقاله و رساله‌ای قرار نگرفته‌است. با وجود این، سرخ‌های اصلی این مبحث مهم عرفانی را تنها می‌توان در لابلای آثار اهل معرفت، آنجا که در تبیین مباحث دیگر به آن استناد جسته‌اند، پیدا کرد. به همین خاطر، پژوهش پیش‌رو، تحلیل این قاعده را به شکل موردی، با تبیین مراتب نظام هستی همراه ساخته‌است و در نوع خود، نخستین پژوهش سامان‌یافته بر محوریت موضوع قاعده عرفانی «اجمال و تفصیل» است.

۲. معرفی اجمالی سعید الدین فرغانی

سعید الدین فرغانی از عارفان قرن هفتم (متوفای ۶۹۹ ق) و از مهم‌ترین شاگردان صدر الدین قونوی و نیز از بزرگ‌ترین تقریرکنندگان مکتب عرفانی ابن عربی است. مهم‌ترین آثار باقیمانده از وی دو کتاب منتهی‌المدارک و مشارق الدراری است. جامی در معرفی وی می‌نویسد: «وی از کمال ارباب عرفان و اکابر اصحاب ذوق و وجدان بوده‌است. هیچ کس مسائل علم حقیقت را چنان مضبوط و مربوط بیان نکرده‌است که وی در دیباچه شرح قصیده تائبه فارضیه [یعنی کتاب منتهی‌المدارک] کرده.» (جامی، ۱۳۷۵: ۵۵۸)

به جرأت می‌توان گفت که اگر بهترین راه ورود به آثار ابن عربی، فهم آثار قونوی است، بهترین راه ورود به آثار قونوی هم، فهم آثار محقق فرغانی است، همچنان‌که به تعبیر آشتیانی، فناری در مصباح الانس، برای تحریر مباحث مفتاح الغیب، همه جا از محقق فرغانی استمداد نموده‌است. (فرغانی، ۱۳۷۹: ۱۰۲) همچنین شاید بتوان این‌گونه تخمین زد که تا حدود هشتاد درصد از دیباچه منتهی‌المدارک در مصباح الانس، که از مهم‌ترین کتاب‌های درسی عرفان نظری است، انعکاس یافته‌است و به این ترتیب، همه محققان حوزه عرفان نظری به واسطه کتاب مصباح الانس بر سر سفره فرغانی نشسته‌اند.

بنابراین می‌توان فرغانی را از مؤثرترین عارفان مکتب ابن عربی دانست. به شهادت تاریخ، آثار او از همان ابتدا محل رجوع علاقه‌مندان به عرفان نظری بوده‌است، همچنان‌که ابن خلدون نیز در اواخر قرن هشتم برای توضیح سخنان صوفیه به این کتاب استناد کرده‌است (ابن خلدون، ۲۰۰۳: ۳۸۴) و این امر نشان می‌دهد که آثار فرغانی، پس از نگارش، جایگاه مناسب خود را به‌عنوان یک کتاب مرجع عرفانی پیدا کرده بود. افزون بر این، وجود نسخه‌های خطی متعدد از کتاب‌های فرغانی در مناطق گوناگون از بلاد اسلامی، گواه دیگر این مدعا است.^۱

^۱ مهدی کهنجی در ابتدای پایان‌نامه خود با عنوان «چینش نظام هستی از دیدگاه فرغانی» (صص: ۴ تا ۱۱) مهم‌ترین مطالب پیرامون معرفی شخصیت سعید الدین فرغانی را جمع‌آوری کرده است که برای تحقیق بیشتر در این باره می‌توان به آن رجوع کرد. (این پایان‌نامه در مخزن کتابخانه دائرة المعارف مؤسسه امام خمینی (ره) موجود است.)

۳. مفهوم‌شناسی اجمال و تفصیل

اجمال و تفصیل (به اعتباری دیگر، «جمع و فرق» یا «بساطت و ترکیب») از مبانی اثربخش در عرفان نظری است. در هستی‌شناسی عرفانی، هرم تنزلات وجود از تعین اول که در بالاترین سطح از اجمال، بساطت، وحدت، جمع و وجوب است، آغاز می‌شود و در نهایت قوس نزول، به بیشترین سطح از تفصیل، ترکیب، کثرت، فرق و امکان منتهی می‌شود. در مراتب میانی این هرم، با مراتب متفاضلی از اجمال‌ها و تفصیل‌های متوسطه مواجه خواهیم بود. هر چه که به رأس هرم تنزلات وجود نزدیک‌تر شویم، مراتب اجمال و بساطت و وجوب، شدیدتر خواهد بود و برعکس، هر چه به سمت قاعده این هرم پایین‌تر بیاییم، مراتب اجمال و بساطت و وجوب، ضعیف‌تر شده و در مقابل، تفصیل و ترکیب و امکان، پررنگ‌تر خواهد بود (ابن‌ترکه، ۱۳۶۰: ۲۵۷ و ۱۷۴).

افزون بر این، به این نکته مهم باید توجه داشت که اصطلاحاتی همچون کلیت، اجمال و تفصیل و نظایر آنها که در عرفان نظری به کار می‌روند، به هیچ وجه به ساحت مفاهیم نظر ندارند و نگاه عارفان همواره به عالم هستی و تحلیل واقعیت عینی موجودات است. بنابراین، اگرچه در علم منطق و یا علمی همچون اصول فقه، اصطلاحاتی مانند کلیت و اجمال، وصف مفاهیم قرار می‌گیرند^۲، اما در قاموس عارفان، چنین اصطلاحاتی، وصف واقعیات خارجی هستند که به لحاظ کلیت و وسعت وجودی، به آنها کلی و عام و مطلق گفته می‌شود و در مقابل، به وجودهایی که ذیل کلیات قرار می‌گیرند، جزئی، خاص، مقید و متعین می‌گویند.

اگر چه محتوای مبحث «اجمال و تفصیل» که از آن در عرفان نظری به «کلیت و جزئیت» و «بساطت و ترکیب» و «جمع و فرق» و نظایر آن هم تعبیر می‌شود، یک پایه مهم از هستی‌شناسی عرفانی است، اما در متون اصلی عرفان نظری به تعریف مستقیم این اصطلاحات بسیار مهم، توجه کافی نشده است. این در حالی است که معنای اصطلاحی مورد نظر عارفان از این اصطلاحات با آنچه که در علم منطق و علوم مشابه آن مطرح است، تفاوت بسیاری دارد. با وجود این، مشکل نبودن تعریف صریح و روشن از این اصطلاحات در آثار دست‌اول عرفانی را می‌توان با مراجعه به حکمت متعالیه برطرف کرد. ملاصدرا این مبحث مهم عرفانی را در فلسفه خود مطرح کرده و از آن، تحلیل فلسفی ارائه داده است. این تلاش صدرالمتألهین موجب شده تا کلیت و سعه و اجمال و انبساط وجودی خارجی (که از ابتدا مورد تأکید و اصرار عارفان بوده است) در فلسفه اسلامی راه یابد.

به هر روی، از آنجا که فهم سخن فیلسوفان، آسان‌تر از فهم زبان غامض عارفان است و از آنجا که عارفان در مقام تعریف و تحلیل مسأله وسعت وجودی حقائق کلی و مجمل (به اصطلاح عرفانی و فلسفی، نه منطقی) نبوده‌اند، اما فیلسوفان به تحلیل آن پرداخته و زوایای این مبحث را بهتر و واضح‌تر

۲. چنان‌که جرجانی در کتاب التعلیقات، «اجمال» را به «ایراد الکلام علی وجه مبهم» و به «معرفة تحتل أموراً متعددة» تعریف کرده است (جرجانی، ۱۳۷۰: ۳).

از عارفان شکافته‌اند، بهتر است برای آشنایی بیشتر با این مسأله، نخست سخن حکمت متعالیه را در این باب بررسی نماییم، هر چند اصل و ریشه این مبحث، عرفانی است.

۳-۱. مفهوم‌شناسی اجمال و تفصیل در حکمت متعالیه

در قلمرو فلسفه اسلامی، اصطلاح «کلیّی سعی» برای اولین بار در حکمت متعالیه مطرح شده‌است. این اصطلاح، برآمده از تحلیل فیلسوفان از مبحث عرفانی اجمال و تفصیل است. حسن‌زاده آملی در تحلیل این اصطلاح می‌گوید: اصطلاح کلیّی، افزون بر دلالت مفهومی رایج در منطق، دارای معنایی خاص و متفاوت در حکمت متعالیه‌است. «کلیّی» در این اصطلاح متفاوت، برای اشاره به وجودات برتر عقلی^۳، از آن جهت که وسعت و شمول خارجی آنها همه جزئیات مادون را شامل است، به کار می‌رود. چنان‌که در حکمت متعالیه، به «ارباب انواع» از آن جهت که سعه وجودی آنها در خارج، شامل واقعیات همه افراد و جزئیات مادون است، «کلیّی عقلی» و «کلیّی سعی» گفته می‌شود (حسن‌زاده آملی، ۱۳۶۵: ۱۹۹-۱۹۸؛ همان، ۱۳۸۵: ۱۹۳).

محقق سبزواری توضیحات بسیار مفیدی دربارهٔ مثل افلاطونی دارد که توجه به آنها جوانب دیگری از معنای اصطلاحی کلیّت و اجمال را در حکمت متعالیه و عرفان نظری روشن می‌کند. وی توضیح می‌دهد که چگونه بر اساس مبانی حکمت متعالیه، ارباب انواع، همه خصوصیات و کمالات افراد مادون خود را به نحو اعلی و با حفظ وحدت و بساطت خود، دارا هستند. او چگونگی این وحدت، بساطت، اجمال و کلیّت جکمی/عرفانی را در قالب دو مثال روشن، بیشتر توضیح می‌دهد. مثال نخست، قاعده «النفس فی وحدتها کلّ القوی» است. نفس انسانی در مرتبه ذات خود، به نحو «کثرت در وحدت» و «شهود مفصل در مجمل» همه قوای متکثره خود را با حفظ وحدت و بساطت خود، دارا است. نفس در مرتبه ذات و اجمال خود و حتی پیش از اعتبار تنزل در مراتب تفصیلی‌اش، از گونه‌ای کثرت نسبی برخوردار بوده و در عین وحدت، کثیر هم هست و در همان مرتبه ذاتش، عاقل و متوهم و متخیل و حساس است.

مثال دوم، مخروط است.^۴ رأس مخروط، نقطه‌ای است که با حفظ یگانگی، اجمال و بساطتش، با هر کدام از نقاط متکثری که در قاعده آن مخروط قرار می‌گیرند، نسبتی علی‌حده برقرار می‌کند. مثال افلاطونی هم مانند نقطه رأس مخروط، واحد و بسیط است، اما همه افراد مادی خود را با حفظ وحدت و بساطت و اجمالش، تحت پوشش خود دارد. رب النوع، اصل است و طلسمات و افراد مادی رب النوع، فرع آن اصل‌اند. رب النوع، کلی و مجمل و بسیط و عام است و طلسمات و افراد مادی رب النوع، جزئیات، تفصیلات، ترکیبات و افراد آن‌اند. البته روشن است که اصطلاحاتی از قبیل کلی و

^۳ البته شمول و سعه وجودی که مناط و ملاک کلیت به این معنای خاص است، اختصاص به وجودات عقلی ندارد.

^۴ مثال‌های دیگری نیز در اینجا وجود دارد، مانند تشبیه رابطه رب النوع با افراد محسوس‌اش به رابطه متن با شرح و لف با نشر (آملی، بی‌تا: ج ۲: ۱۰۹).

مجمّل و بسیط و عامّ در قاموس حکمت متعالیه و عرفان نظری، به هیچ وجه رنگ و بوی مفهومی نداشته و اشاره به سعه و شدت وجودی و خارجی مصادیق خود دارند (محقق سبزواری، ۱۳۶۹: ۷۰۷-۷۱۳).

و ذلك المثال النوری هو الأصل؛ و.الأصنام و الطلسمات فروع. و ذلك المثال هو الكلی أی وسیع؛ یعنی إذا سمعت منهم أن یقولوا: «رب النوع کلی» فلا تفهم منه ما یستعمل فی المفاهیم، بل المراد بالکلیة، السعة الوجودیة و الإحاطة بالأفراد الناسوتیة. (همان، ۷۱۳)

۲-۳. مفهوم‌شناسی اجمال و تفصیل در عرفان نظری

اگرچه اهل معرفت به تعریف مستقیم اصطلاح «اجمال و تفصیل» و نظایر آن نپرداخته‌اند، اما از ویژگی‌ها، تعریف‌ها و توضیحاتی که درباره لوازم این مبحث ذکر کرده‌اند، می‌توان نگاه آنها به تعریف این اصطلاحات را به دست آورد. برای نمونه، یکی از لوازم مبحث اجمال و تفصیل عرفانی آن است که وجود کلی و مجمل، پس از تنزل از مرتبه عالی به مرتبه سافل، در قالب مظاهر متکثره ظهور می‌یابد. این مظاهر متکثره چیزی جز همان جزئیات و تفصیلات مندرج در آن وجود کلی و مجمل نیستند. در واقع، پس از تنزل در مظاهر جزئی تفصیلی، ما با کثرت حقیقی مواجهیم و پیش از تنزل، این کثرت را به نحو نسبی و مندرج در وجود کلی و مجمل داشتیم. به تعبیر دیگر، کثرت در مرتبه عالی (که مرتبه اجمال و کلیت بود) مستهلک بود و با تنزل به مرتبه پایین‌تر، مجال ظهور تفصیلی یافت. از نگاه اهل معرفت، این قانون درباره هر مجمل و مفصلی جریان دارد و محقق کاشانی اصطلاح «استهلاک الکثرة فی الوحدة» را بر همین پایه، درباره تعین احدی حق متعال - که بالاترین سطح اجمال و بساطت را داراست - و کثرت عالم هستی - که بیشترین کثرت را در خود جای داده‌است - تحلیل و تبیین می‌کند:

استهلاک الکثرة فی الوحدة: عبارة عن استهلاك كثرة الماهیات فی وحدة الوجود الحق تعالی و هو تعقل المفصل فی المجمل كمشاهدة العالم العاقل بعین بصیرته العاقله ما فی النواة الواحدة بالقوة من الأغصان و الأوراق و الثمر الذی فی کل فرد من الأفراد مثل ما فی النواة الأولى هكذا إلى غیر النهایة.^۵ (کاشانی، ۱۴۲۶، ج: ۱، ۱۸۰)

در عبارت بالا، تشبیه وجود اجمالی به هسته خرمایی که در صورت کاشته‌شدن و مهیا بودن شرایط می‌تواند منشأ و مبدأ بسیاری از شاخ و برگ‌ها و خرماهای بعدی باشد، کمک شایانی به نزدیک‌شدن ما به نگاه عارفان در این مسأله دارد. این تمثیل، بارها در آثار عارفان تکرار شده‌است.

^۵ محقق قونوی نیز اصطلاح «استهلاک الکثرة فی الوحدة» را در مورد کثرت اندرایی تعین اول به کار برده و توضیح می‌دهد که چگونه در تعین اول، احدیت غلبه داشته و همه کثرات عالم در آن مرتبه، مجمل، مندرج و مستهلک‌اند (قونوی، ۱۳۷۱: ۹).

کثرات نامتناهی که در تعیین اول به اقتضای غلبه احدیت بر آن مرتبه، مندرج و مستهلک بودند، در تعیین ثانی که مرتبه پایین تر و موطن تفصیل است، مجال ظهور تفصیلی می‌یابند و در اینجا است که کاشانی اصطلاح «تفصیل المَجْمَل» را برای توضیح این مطلب آورده و به تعریف و تحلیل آن می‌پردازد. مراد از اصطلاح عرفانی «تفصیل المَجْمَل» ظهور متمایز و متکثر شئون مندرج در تعیین اول است. به دیگر سخن، تعیین اول، وجود اجمالی همه کثرات عالم، در علم حق متعال است و با تنزل امر وجود از مرتبه تعیین اول به تعیین ثانی، آن مجمل، مفصل می‌شود و همه شئون مندرج در تعیین اول، مجال تفصیل بعد از اجمال می‌یابند (همان: ۲۷۶-۲۷۷). باید توجه داشت که این سخن عارفان درباره اجمال تعیین اول و تفصیل تعیین ثانی و رابطه‌ای که میان آن دو برقرار است، اختصاص به دو تعیین اول و ثانی نداشته و بلکه - چنان که به تفصیل خواهد آمد - به باور اهل معرفت، قاعده اجمال و تفصیل و رابطه و نسبت معنادار میان آنها در همه مراتب هستی جاری است.

۴. رابطه نظام‌مند اجمال عالی و تفصیل سافل به مثابه یک قاعده عرفانی

چنان که سیدجلال‌الدین آشتیانی اشاره کرده است، اهل معرفت بر آنند که به طور کلی، حقیقت وجود در مقام تجلی و تنزل، بین اجمال و تفصیل قرار دارد (قیصری، ۱۳۸۱: ۱۱۴)؛ یعنی در مجموعه عالم هستی، هر وجود عالی، نسبت به سافل خود، اجمال وجودی داشته و متقابلاً سافل نیز، محل تفصیل آن مجمل است. رد پای این قاعده کلی را در جای‌جای هستی‌شناسی عرفانی می‌توان یافت، و این قاعده، در به دست آوردن یک تحلیل سازمان‌یافته و نظام‌مند از چگونگی و چرایی تنزل تجلی وجود در مراتب هستی، نقش بنیادین دارد.

فرغانی قاعده اجمال و تفصیل و نقش بنیادین آن را در تحلیل چینش مراتب هستی این‌گونه توضیح می‌دهد که تنزل امر وجود در مراتب متکثر هستی، همیشه بر اساس اجمال و تفصیل، و به اعتباری دیگر، جمع و تفرقه است: «کان نزول التجلی و مروره علی المراتب الإلهیة و الکوئیة ما بین إجمال و تفصیل، أو قُل: بین جمع و تفرقه» (فرغانی، ۱۴۲۸، ج ۱: ۱۱۴) محقق فرغانی این قاعده را قانون مَطْرَد و جهان‌شمول در مجموعه مراتب هستی می‌داند. «و لِأَطْرَادِ حُكْمِ مَا قَرَرْنَا: أَنْ كُلَّ مَجْمَلٍ وَ جَمْعٍ لَا بَدَلَ لَهُ مِنْ تَفْصِيلٍ وَ تَفْرُقَةٍ، وَ لَا بَدَلَ لِذَلِكَ التَّفْصِيلِ وَ التَّفْرُقَةِ مِنْ جَمَلَةٍ جَامِعَةٍ هِيَ فَذَلِكَ ذَلِكَ وَ مَجْمُوعَةٍ.» (همان: ۱۱۸) بر اساس این قانون مَطْرَد و جهان‌شمول، تنزل تجلیات حق متعال، از اجمالی‌ترین مراتب، یعنی از تعیین اول آغاز شده، به یک تفصیل خاص و متناسب، منجر می‌شود و آن تفصیل، در مرتبه نازل تر بعدی، ابتدا به گونه اجمالی تنزل یافته و سپس متناسب با همان مرتبه، تفصیل می‌یابد. تجلی حق متعال به همین شکل و به همین منوال، ابتدا در مرتبه نازل بعدی، به گونه جمع و اجمال ظهور یافته و سپس به گونه تفرقه و تفصیل ظهور می‌یابد. این سلسله تا پایان قوس نزول ادامه داشته و با رسیدن به نهایت تفرقه، تفصیل و ظهور به انتهای خود می‌رسد.

محقق فناری با استناد به سخنان فرغانی، این قانون را به‌عنوان یک قاعده کلی که در سراسر هستی جریان دارد، توضیح داده‌است. به باور وی، اصل ایجاد در همه مراتب تنزلی عالم، مبتنی بر خفا و ظهور، و به دیگر سخن، مبتنی بر اجمال و تفصیل است؛ به این معنا که تجلی وجودی در هر کدام از مراتب تنزلی عالم، یا ظهوری جدید در پی خفایی که در مرتبه بالاتر از آن است، می‌یابد و به این ترتیب، اجمال بالا در مرتبه پایین، ظهور تفصیلی می‌یابد؛ و یا آنکه تفصیل در مراتب بالاتر، در مرتبه پایین، تنزل یافته و در یک وجود جمعی و اجمالی، که در مرتبه‌ای پایین‌تر از تفصیل پیشین است، به خفا می‌رود؛ و به همین ترتیب، این خفا و این جمع و این قبض نیز در مرتبه پایین‌تر، ظهور و تفرقه و بسط جدیدی خواهد یافت.

ثم نقول فی اصل تلقی الوجود: اعلم ان التلقیات الواقعة فی التنزل هی حکم خفاء و ظهور
 کما قلنا، فإما ظهور من خفاء بصورة افتراق و بسط أو خفاء من ظهور بصورة جمع و قبض.
 (فناری، ۱۳۷۴: ۶۷۲)

فناری در ادامه متن بالا، برای اثبات قاعده فوق، به سخنی که محقق فرغانی در خلاصه تبیین چیش نظام هستی، مبتنی بر این قاعده آورده‌است، (فرغانی، ۱۴۲۸، ج ۱: ۱۱۴) تمسک می‌جوید. برآیند کلی این قاعده عرفانی آن است که وجود در هر یک از مراتب مادی، مثالی، عقلی و حتی بالاتر از آن، در مرتبه علم الهی، ابتدا به‌گونه‌ای اجمالی، متجلی می‌شود و سپس، آن تجلی اجمالی، در مرحله پایین‌تر، خود را به شکل مفصل شکفته می‌کند و به این ترتیب، در هر کدام از مراتب کلی هستی، تجلی وجودی، از اجمال متناسب با احکام و اقتضائات همان مرتبه، به تفصیل متناسب با احکام و اقتضائات آن مرتبه، تنزل می‌یابد و این تفصیل، کثرت متناسب با هر مرتبه را فراهم می‌آورد. نتیجه روشن این نگاه آن است که از یک سو، در مراتب هستی هر چه پایین‌تر بیاییم تفصیل، جدی‌تر و پررنگ‌تر خواهد بود تا آن که در نهایت به شدیدترین مرتبه کثرات یعنی مرتبه تفصیل کثرات مادی می‌رسیم. و از دیگر سو هر چه در مراتب هستی بالاتر برویم، با اجمال بیشتر و شدیدتری مواجه خواهیم بود تا آن که در نهایت به احدیت تعین اول می‌رسیم که در آنجا همه نسب، مندرج و مستهلک‌اند. پس به این اعتبار، مراتب هستی از نهایت اجمال آغاز شده و به نهایت تفصیل منتهی می‌شود. البته از آنجا که طفره محال است، قوس نزول هستی، برای رسیدن به نهایت تفصیل (در عالم ماده) از نهایت اجمال (در تعین اول)، لازم است که مراتب متوسطه اجمال و تفصیل را طی نماید؛ و همه این

۶. علت تقیید «اجمال» و «تفصیل» به اجمال و تفصیل متناسب با هر مرتبه آن است که ویژگی‌ها و آثار اجمال و تفصیل قلم و لوح در عالم عقل مثلاً متفاوت است از ویژگی‌ها و آثار اجمال و تفصیل عرش و کرسی در عالم مثال، و همچنین، اجمال و تفصیل تعین اول و ثانی در صقع ربوبی نیز مختصات خود را دارد. باید توجه داشت که ریشه اصلی این تفاوت‌ها به تفاوت در مراتب و تفاوت در احکام و اقتضائات خاص هر مرتبه برمی‌گردد.

تفصیلات به خاطر آن است که وجود در مراحل بالای هستی به اقتضای آن مراتب، امکان اظهار کمالات خود را به تفصیل نداشت و در تنزل به عالم ماده که نهایت کثرت است، این مجال فراهم آمد. در تکمله این بخش به دو نکته باید توجه داشت. نخست آنکه: اگر چه مبانی و اصول این نگاه عرفانی پیرامون چینش نظام هستی از اعلی‌المراتب تا ادنی‌المراتب را بسته و گریخته می‌توان در سخنان ابن عربی، قونوی و دیگران تا حدودی پیگیری کرد، اما این نگاه نظام‌مند، سازوار و منسجم را فرغانی به بهترین و کامل‌ترین وجه بیان نموده‌است. نکته دوم آنکه: رابطه نظام‌مند اجمال عالی و تفصیل سافل به مثابه یک قاعده مهم و تأثیرگذار در هستی‌شناسی است که نخست اهل معرفت آن را در مکاشفات خود از متن هستی یافتند و بر آن تأکید کردند و سپس - چنان که در آخر مقاله خواهد آمد - این قاعده در حکمت متعالیه نیز به گونه‌ای راه یافت، تا جایی که ملاعلی‌نوری این قاعده را «أصل اصول المعارف الالهية و أمهات الحقائق الایمانية» می‌نامد و تأکید می‌کند که تنها برخی خواص، امکان فهم این قاعده را چنان که سزا است، دارند. (ملاصدرا، ۱۳۷۲، ج ۱: ۴۵۶)

۵. چینش نظام هستی از دیدگاه فرغانی

اگر چه نگاه‌های عرفانی محقق فرغانی، منسجم‌تر و منقح‌تر از آثار گذشتگان است، اما او هم تحلیل همه مراتب عالم هستی و مبانی و جوانب بحث را به صورت یکجا در یک بخش خاص از آثار خود نیاورده‌است. با این حال، با کنار هم قرار دادن سخنان وی در این باب و تحلیل آنها می‌توان به خوبی نگاه جامع و فنی او به مجموعه مراتب هستی و جایگاه هر کدام از آنها در چینش قوس نزول را به دست آورد. بنیاد تبیین و تحلیل فرغانی از چینش نظام هستی، بر پایه قاعده پیش‌گفته پیرامون اجمال و تفصیل استوار است. در ادامه، مبحث چینش نظام هستی از دیدگاه فرغانی را در چارچوب حضرات خمس - که شامل همه مراتب کلی هستی است - دنبال می‌کنیم.

۵-۱. اجمال و تفصیل در صقع ربوبی

حضرت نخست از حضرات خمس عرفانی، مرتبه تعینات الهی (در مقابل تعینات گونی و خلقی) است که در یک نگاه کلی، از دو مرتبه تعین اول و ثانی تشکیل شده‌است. جهت احدیت، بر تعین اول غلبه داشته و به همین خاطر، کثرت در آنجا جز به نحو اجمالی و اندراجی مطرح نخواهد بود، چنان که گفته می‌شود: تعین اول، جهت اسقاط نسب بوده و کثرت در آن مجال ظهور ندارد و در مقابل، تعین ثانی، جهت اثبات نسب بوده و چون موطن تفصیل است، کثرات مندرج و مجمل در تعین اول، در تعین ثانی به تفصیل ظهور می‌یابند و به این ترتیب، اجمال مافوق، در مرتبه مادون ظهور تفصیلی می‌یابد (فرغانی، ۱۴۲۸: ج ۱: ۱۱۴).

فلا جرم لم تقبل [الوحدة الحقیقة] إلا التجلی الأول و إجمال الكمال الذاتی و وحدته و نفی
الکثرة و التمییز و الغیریة باندراج نسب الواحدیة و اعتباراتها فیہ، و لم تکن قابلاً لتجلّی قابل

للكثرة. لِمَا قلنا من لزوم حكم صرافة الأحديّة لهذا التعين و القابل الأوّل. فظهر و تجلّى في هذا التعين و القابل الثاني - الذي هو صورة التعين و ظلّ القابل الأوّل - صورة ذلك التجلّي الأوّل و ظلّه بما اشتمل على صور تعينات الواحديّة قابلها و فاعلها، كتعين نفس منبثّ. فتفصّل و تميز عن إجمال و جمع، بحكم هذا الانبثاق النفسى، حقائق الكون. و جميع الأسماء الإلهية. و جميع هذه الحقائق الكونية و الأسماء الإلهية صارت صوراً و ظلالاً للشؤون و الاعتبار المندرجة في الواحديّة مجملّة و حدانيّة فيها في المرتبة الأولى، مفصّلة متميزة في هذا التعين الثاني. (همان: ۳۲-۳۳)

فرغانی در عبارت فوق، چگونگی اجمال و وحدت را در تعین اول با اشاره به واحدیت مندرج در آن موطن توضیح داده است. او بر آن است، از آنجا که تحقق کمال اسمائی، متوقف بر تکثر است، تجلی حق متعال، از موطن احدیت به مرتبه تعین ثانی تنزل کرد تا نسب اندراجی مجمل در تعین اول، به گونه تفصیلی در تعین ثانی ظهور یابند. او این رابطه معنادار میان اجمال تعین اول و تفصیل تعین ثانی را به نفسی تشبیه کرده است که در مرحله نخست خود، در قبضه سینه انسان به اجمال موجود است و سپس در فرآیند تنفس، منبسط و مفصل می شود. به هر روی، تعین اول و تعین ثانی، دو مرتبه اجمالی و تفصیلی از نفس رحمانی هستند و توجه به این نکته، وجه تشبیه پیش گفته را روشن تر می کند.

انّ النفس الرحمانی. كان عين التعین و التجلّي و البرزخ الأوّل في المرتبة الأولى وحدانيّاً نزيهاً مجملاً. و ظهر أيضاً هذا النفس الرحمانی المذكور بصورة تفصیل. و ظلّ نفس هذا النفس من حيث التعین الثاني جملةً ذلك التفصیل النسبي الذي في الرتبة الأولى. (همان: ۷۹)

رابطه اجمال و تفصیل تعین اول و تعین ثانی، نخستین مصداق و اولین مرحله از قاعده نظام‌مند اجمال عالی و تفصیل سافل است و این قاعده در مراتب تنزلی بعدی نیز جاری خواهد بود؛ چنان که محقق فرغانی رابطه قلم و لوح را به رابطه تعین اول و ثانی تشبیه می کند. توضیح بیشتر این مطلب در بخش بعدی می آید.

۵-۲. اجمال و تفصیل در عالم عقل

حضرت دوم از حضرات خمس، مربوط به عالم ارواح یا همان عالم عقل است. قلم اعلی یا همان عقل اول و لوح محفوظ یا همان نفس کل، دو مرتبه اصلی این عالم هستند. قلم اعلی، تفصیل عالم بالاتر یعنی تعین ثانی را به نحو جمعی و اجمالی در خود جمع کرده است و اجمال قلم اعلی در لوح محفوظ، مجال تفصیل می یابد: «فظهر أثر من هذا النفس الرحمانی [بعد تنزله الى التعین الثاني]. في مرتبة الأرواح. فكان ذلك الأثر عين القلم الأعلى. فأصبح وجوده جملةً للتفصیل الوجودی النسبی الثابت في

المرتبة الثانية. ثم ظهر من غيب إجمال القلم أثر من ذلك النفس المفاض. بصورة اللوح المحفوظ و تفصّل بوجوهه و أركانه^۸. «همان: ۸۰) و به این ترتیب، به گفته فرغانی نظیر همان نسبت اجمال و تفصیل که میان تعین اول و تعین ثانی برقرار بود، میان قلم و لوح نیز برقرار است.

ان نسبة حقيقة اللوح المحفوظ إلى التعین الثانی المسمی بمرتبة الألوهة أقوى، كما أن نسبة القلم إلى التعین الأول أشدّ، فكما أن الغالب على التعین الأول حكم الإجمال و الوحدة، كذلك غلب على حقيقة القلم ذلك الحكم، فلم يقبل الوجود المفاض عليها إلا مجملاً؛ و لغلبة حكم التفصیل على التعین النسبی الثانی قبلت حقيقة اللوح المحفوظ بواسطة القلم ذلك الوجود المجمل مفضلاً^۹.

۵-۳. اجمال و تفصیل در عالم مثال

عالم مثال، حضرت سوم از حضرات خمس است. در این عالم نیز مطابق قاعده اجمال و تفصیل، نخست آنچه که در لوح محفوظ به شکل عقلی تفصیل یافته بود، در هبا (که در اصطلاح عارفان، ماده قابل برای همه صور مثالی و جسمانی است) به نحو اجمالی تنزل می‌یابد و بدینسان مرتبه اجمالی عالم مثال تعین می‌یابد. سپس هبا در ارکان خود تنزل یافته و مفصل می‌شود و به این ترتیب، ارکان هبا، مرتبه تفصیلی عالم مثال را رقم می‌زند.

ثم إن أثراً من هذا النفس الرحمانی المفاض، بحكم ذلك الاقتضاء الحبی و التوجّهات و الاجتماعات الأسمائية الأصلية و توجّهات مظاهرها الكلیة الروحانية، ظهر من باطن هذا اللوح [المحفوظ]. ظهوراً آخر بصورة الهباء الذي هو مادة قابلة لجميع الصور الطبيعية و العنصرية البسيطة و المركبة كانت ما كانت. فكان هذا الهباء أصلاً مجملاً و معدناً مشتتلاً و له أركان أربعة هي الحرارة و البرودة و الرطوبة و اليبوسة البسيطة لا المركبة. و هذا الكون الهبائي باعتبار جمعيته و اشتماله على هذه الأركان الأربعة البسيطة صار أول مظهر مجمل لهذا الوجه الرابع اللوحی. فكان هذا الهباء جملة تفصیل ملکوت کل شیء؛ و أركانه بما تضمّنت من الصور و الجواهر و الأجزاء التي لا تتجزأ تفصیل ذلك الإجمال. (همان: ۸۱)

محقق فرغانی در عبارت بالا به منظور تبیین چگونگی تشکیل عالم مثال توضیح می‌دهد که چگونه نفس رحمانی به اقتضای حرکت حبی، در سیر تنزلی خود در قوس نزول، نخست در مرتبه صقع

^۸ فرغانی همچنين می‌نویسد: «و جمّع هذه التفرقة و جملة هذا التفصیل [ای التفصیل الذي فی التعین الثانی] حقيقة القلم الأعلى، و وجوده و تفرقته و تفصیله حقيقة اللوح المحفوظ» (فرغانی، ۱۴۲۸: ج ۱: ۱۱۴)

^۹ فرغانی همچنين می‌نویسد: «فأول ما قبل أمر التكوين بلا واسطة، حقيقة القلم الأعلى الذي نسبته و نسبة مظهره إلى التعین و البرزخ و التجلی الأول... أقوى... ثم بواسطة القلم حقيقة اللوح المحفوظ الذي انتساب مظهره إلى التعین و البرزخ و التجلی الثانی و أحكامه التفصیلیة أشدّ و أظهر.» (فرغانی، ۱۴۲۸: ج ۱: ۷۲) برای تحقیق بیشتر درباره رابطه اجمال و تفصیل میان قلم و لوح از نگاه فرغانی ر.ک: همان: ۶۳ و ۷۴ و ۴۴۱؛ و همان: ۲: ۴۴؛ همان: ۱۳۷۹: ۴۲۹.

ربوبی و در مرتبه تعین ثانی، متعین به توجهات و اجتماعات اسمائیه شده و در ادامه، با تنزل به عالم عقل، متعین به قیود عقلی می‌شود و در مرحله بعد، با تنزل به عالم مثال، تعین مثالی یافته و ابتدا مجماً در هبا و سپس مفصلاً در ارکان هبا - یعنی حرارت، برودت، رطوبت و بیوسیت سبب و مثالی (و نه مادی) - ظهور می‌یابد.^{۱۰} او در این عبارت تصریح می‌کند که هبا نخستین حقیقت اجمالی در عالم مثال است و ارکان هبا تفصیل آن است.

محقق فرغانی نظام کلی اجمال و تفصیل در عالم مثال را از نگاهی دیگر، در قالب عرش و کرسی تحلیل می‌کند. در این نگاه، پس از تعین هبا و شکل‌گیری مرتبه کلی عالم مثال، ابتدا صورت اجمالی عرش و سپس صورت تفصیلی کرسی، در مرتبه عالم مثال متعین و موجود می‌شود. عرش و کرسی در عالم مثال، به وزان و به موازات قلم و لوح در عالم عقل‌اند؛ یعنی همان‌گونه که همه حقایق عقلی، ابتدا در قلم به نحو اجمالی و سپس در لوح به نحو تفصیلی محقق شدند، همه حقایق مثالی نیز نخست در عرش به نحو اجمالی و سپس در کرسی به نحو تفصیلی ظهور می‌یابند.

عند تعین هذا الكون الهبائي تعينت منه [ای من الكون الهبائي] الصورة العرشية الإجمالية المثالية. فكانت نسبته [ای نسبة العرش] إلى مظهرية القلم أشد. ثم اقتضت الحقيقة الحبيبة أن تتعین من هذا الكون الهبائي و أركانه صورة طبيعية قابلة للتفصيل لتكون مظهراً و صورة طبيعية للوح المحفوظ و تفصيله، و تكون نسبته إليه أتم؛ فعین الاسم الباريء لها صورة مستديرة تكون مظهراً قابلاً لظهور تفاصيل الصور. فيه مسمّى بالكرسي الكريم^{۱۱}.
(همان: ۸۳-۸۴)

بعد از آن که اصل مبحث اجمال و تفصیل و کارکرد این قاعده در تبیین چینش نظام هستی روشن شد و پس از آن که مشخص شد روند اجمال و تفصیل در مرتبه عالم مثال، ابتدا در قالب هبا و ارکان آن و سپس از منظری دیگر، در قالب عرش و کرسی قابل تحلیل است، وجه صحت برخی سخنان به‌ظاهر متفاوت و متشابه فرغانی در تحلیل مراتب عالم مثال روشن می‌شود. او در جایی، از یک نگاه کلان، منشاء فتح و ظهور صور مثالبه را هبا معرفی کرده و به عرش و کرسی اشاره‌ای ندارد (همان: ۶۳) و در جایی دیگر، هبا را مرتبه اجمالی عالم مثال معرفی کرده و مجموعه عرش و کرسی و همه صور مثالبه را تفصیلات هبا دانسته و می‌نویسد: «و جمع هذه التفرقة [العقلية التي في اللوح المحفوظ] و جملة تفصيلها العين الهبائي، و تفرقتها و تفصيله العرش و الكرسي و جميع الصور المثالية»

^{۱۰} البته در نگاهی جزئی‌تر، همه صور طبیعی و عنصریه، صور تفصیلات هبا هستند؛ چنان‌که فرغانی می‌نویسد: «...الهباء الذي هو مادة قابلة لجميع الصور الطبيعية و العنصرية البسيطة و المركبة كانت ما كانت فكان هذا الهباء أصلاً مجماً و معدناً مشتملاً على كل جوهر فرد و جزء لا يتجزأ التي يتركب منها جميع الأجسام اللطيفة و الكثيفة و الصور الطبيعية و العنصرية.» (فرغانی، ۱۴۲۸، ج ۱: ۸۱)

^{۱۱} فرغانی همچنین در باب جایگاه عرش مجمل و کرسی مفصل در چینش مثالی نظام هستی می‌نویسد: «...ثم تخطبت منها إلى حاق وسط عالم المثال، ثم إلى صورة ذلك مجماً عرشاً و مفصلاً كرسيًا» (فرغانی، ۱۴۲۸: ج ۱: ۴۴۱)

(همان: ۱۱۴). این نوع سخنان به ظاهر متشابه فرغانی به محکمت سخن وی، که در صدر این مبحث گذشت، قابل ارجاع است و به دیگر سخن، متشابهات باید به گونه‌ای هم‌سو با نظام اجمال و تفصیل میان هبا و ارکانش از سویی و میان عرش و کرسی از سوی دیگر تفسیر شود.

۴-۵. اجمال و تفصیل در عالم ماده

عالم ماده حضرت چهارم از حضرات خمس به شمار می‌آید. بر پایه قاعده اجمال و تفصیل در قوس نزول، نخست این عنصر اعظم است که به عنوان یک حقیقت مادی مجمل، تفصیل عالم مثال را در خود به گونه مادی جمع می‌کند و سپس در مرحله پایین‌تر، حقیقت اجمالی عنصر اعظم خود را در سماوات، عناصر اربعه و مولدات، و به دیگر سخن، در همه عالم ماده به تفصیل ظاهر می‌سازد. «و جَمَعُ ذَلِكَ [ای جَمْعُ الصُّورِ الْمَفْصَلَةِ الْمُثَالِيَّةِ] وَ جُمِلَتْهُ الْعِنَصْرُ الْأَعْظَمُ. وَ تَفَرَّقَتْهُ [ای تَفَرَّقَتْهُ الْعِنَصْرُ الْأَعْظَمُ] وَ تَفَصَّلَتْهُ بِجَمِيعِ صُورِ أَجْنَاسِهَا وَ أَنْوَاعِهَا وَ بَعْضِ أَشْخَاصِهَا.» (همان: ۱۱۴)

فرغانی همچنین در عبارتی روشن‌تر و تفصیلی‌تر توضیح می‌دهد، پس از آن که نفس رحمانی به دو مرتبه تجلی اول و ثانی متعین شده و تا عالم عقل و سپس مثال تنزل می‌یابد، هنوز همه مراتب تعین و ترکیب و تکاتف و شدت ظهور را نیموده‌است، بلکه برای رسیدن به انتهای این مسیر، هنوز مرتبه تنزل به عالم ماده باقی مانده‌است. بنابراین، حرکت حبی به همراه توجهات اسمائیه از حیث مظاهر معنوی، عقلی و مثالی خود، در مرتبه حس - که پایین‌ترین مراتب هستی است - عنصر اعظم را - که وجود مادی و جملی و جمعی صورت تفصیل یافته در عالم مثال است - ظاهر می‌سازد تا در ادامه، عناصر اربعه و در نهایت همه ترکیبات این عناصر، صورت تفصیلی عنصر اعظم باشند. فرغانی ماده مرتوقه مورد اشاره در آیه کریمه «أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا» (الأنبياء: ۳۰) را همین عنصر اعظم می‌داند و چنان که در این آیه شریفه آمده‌است، در مرتبه تفصیل - که از آن تعبیر به «فتق» شده‌است - همه آسمان‌ها و زمین و به دیگر سخن، همه عالم ماده از گشایش و تفصیل آن به وجود آمده‌اند.

بقی منه ما يقبل التركيب و الكثافة و الصور الكثيفة المركبة. فحصل هذا التركيب و الامتزاج. في جهة من حضرة الإمكان مسمّاة بمرتبة الحس. بحيث ارتفع التمييز بين هذه الأركان و آثارها بالكيفية فيها حتى صار الكل شيئاً واحداً في هذه الجهة و المرتبة الحسية مجملاً بعد تكثرها و تميزها و تفصيلها في الجهة العمائية التي هي المرتبة المثالية، فكان هذا جملةً لذلك التفصيل الحاصل في المرتبة المثالية. و ورد معنى هذا التركيب و الامتزاج المذكور في عبارة القرآن العزيز بلفظ «الرتق». و سميت تلك المادّة المرتوقة عند جماعة بالعنصر الأعظم. و كان لهذا العنصر الأعظم أربعة أركان، هي: النار و الهواء و الماء و التراب، كما كان لأصله الذي هو الهباء أربعة أركان، هي أركان الطبيعة. (فرغانی، ۱۴۲۸: ۸۷)

فرغانی به رابطهٔ اجمال و تفصیل میان عنصر اعظم و صور عنصری عالم ماده در چندین جای دیگر از آثار خود اشاره‌هایی دارد.^{۱۲}

۵-۵. اجمال و تفصیل در عالم انسانی

به باور محقق فرغانی^{۱۳} روند قاعدهٔ اجمال و تفصیل، حتی پس از آن که صور تفصیلی عناصر مادی از عنصر اعظم اجمالی ظهور یافتند، هنوز متوقف نشده و این قاعده نقش خود را در ظهور عالم انسانی نیز ایفا می‌کند؛ به این صورت که آدم علیه السلام به‌عنوان اولین انسان وجودیافته از سلسلهٔ بشریت، همهٔ تفصیل ظهوریافته در عالم عناصر پیش از خود و همهٔ انسان‌های پسین را در وجود جمعی و جُملی خود به نحو اجمالی دارا است. سپس حقیقت اجمالی آدم علیه السلام نخست در پیامبرانی که خلفای آدم‌اند (و لذا هر کدام‌شان، مظهر یکی از حقایق اسمائی کلی مربوط به حضرت آدم‌اند) تفصیل می‌یابد؛ و در ادامه، هر کدام از این خلفا (از آن جهت که وجود جمعی همهٔ قوم خود هستند) در مردم خود تفصیل می‌یابند؛ یعنی میان هر پیامبر و مردمش نیز همان رابطهٔ اجمال و تفصیل برقرار است. پس از آن که آدم علیه السلام و همهٔ خلفای او و همهٔ جزئیات و تفصیل آنها به نهایت ظهور تفصیلی رسیدند، نوبت به ظهور خاتم انبیا می‌رسد که بر پایهٔ این تبیین و با عنایت به قاعدهٔ اجمال و تفصیل، صورت اکمل محمدیه و حقیقت اجمع نبی اکرم صلی الله علیه و آله، وجود اجمالی و حقیقت جمعی همهٔ تفصیل گذشته می‌شود.^{۱۴} «فکان [النبي الأکرم] جملهً لما تفصل من آدم. کما کان آدم جملهً لتفصیل العالم.» (فرغانی، ۱۴۲۸: ج ۱: ۱۱۶) حقیقت جمعی و اجمالی نبی اکرم نیز در خلفای خود (با اینکه فرغانی خود تصریح نکرده، اما به اعتقاد تشیع، همان ائمه اطهار هستند) تفصیل یافته و در نهایت، این تفصیل در خاتم خلفا و اوصیای نبی اکرم (که به اعتقاد تشیع، حضرت حجت - عجل الله تعالی ظهوره - است) به نحو اجمالی جمع می‌شود. در وجود شریف این خاتم اولیا احکام هر دو نشأه دنیا و آخرت و آثار هر دو عالم ظاهر می‌شود؛ بنابراین، با ظهور حقیقت جمعی ایشان، دنیا به پایان خود رسیده و نشأهٔ آخرت با شروع تفصیل یافتن حقایق مجمل در حقیقت جمعی ایشان آغاز می‌شود (همان: ۱۱۸).

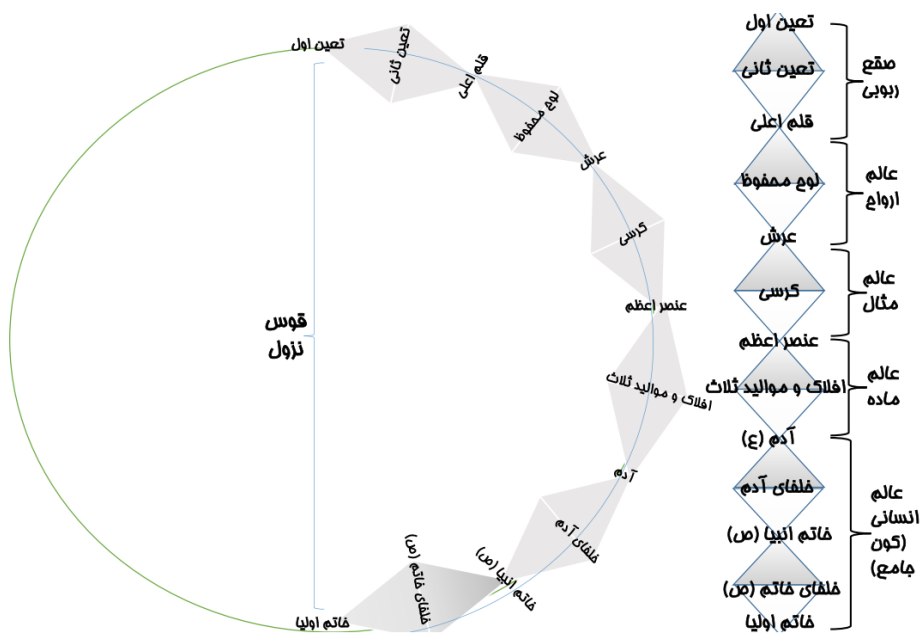
^{۱۲}. برای نمونه، ر.ک: فرغانی، ۱۴۲۸: ج ۱: ۶۳ و ۴۴۱

^{۱۳}. این قسمت، برداشتی است از سخن فرغانی در صفحات ۱۱۴ تا ۱۱۹ از جلد نخست منتهی‌المدارک.

^{۱۴}. محقق فرغانی بر پایهٔ این نگاه، در یک بیان تمثیلی، برترین انبیای الهی را شبیه اجناس و جانشینان آنها را شبیه به انواع دانسته و در نهایت، مردم عادی را شبیه اشخاصی می‌داند که تحت انواع و با واسطهٔ انواع، تحت اجناس عالیه قرار می‌گیرند. این تمثیل به خوبی رابطهٔ وجودی اجمال و تفصیل میان انبیای عظام و جانشینان آنها و سایر مردم را از دیدگاه عارفان به تصویر می‌کشد. در این تصویر، این پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله است که در اوج قلّه شدت و اجمال وجودی قرار گرفته و بالاترین اجناس عالیه یعنی بزرگ‌ترین پیامبران الهی، فروع منتشی شده از ایشان به شمار می‌روند (همان: ۴۱).

۵-۶. نمودار چینش نظام هستی از دیدگاه فرغانی

سعید الدین فرغانی چینش نظام هستی و چگونگی تنزل وجود در قوس نزول را در یک چارچوب سازمانی و یک نظام‌واره منسجم تحلیل کرد. دورنمایی از این تحلیل نظام‌مند را می‌توان در نمودارهای زیر به تصویر کشید. در نمودار سمت راست، مراحل تنزل وجود در مراتب حضرات خمس، از بالا به پایین ترسیم شده است و در نمودار سمت چپ، تلاش شده تا این مراحل بر روی قوس نزول به تصویر درآید. نقطه‌ها در این نمودارها نماینده اجمال و خطوط مقابل نقطه‌ها، نمایانگر تفصیل مقابل اجمال هستند، چنان‌که قبلاً تشبیه نسبت اجمال با تفصیل به نسبت رأس با قاعده مخروط گذشت.

۶. ریشه‌های دیدگاه فرغانی در اندیشه عارفان پیش از وی

چنان‌که قبلاً گذشت، گویا محقق فرغانی نخستین عارفی است که تحلیلی جامع از چینش نظام هستی را بر پایه قاعده اجمال و تفصیل در چارچوب یک نظام سازوار و منسجم ارائه داده است. البته کلیات و قطعه‌هایی از این مبحث جامع را می‌توان در برخی سخنان ابن عربی و قونوی نیز ردیابی نمود. برای نمونه، ابن عربی اشاره‌هایی به نسبت اجمال و تفصیل میان قلم و لوح، و در ادامه، میان عرش و کرسی دارد. او نظیر هر یک از این چهار حقیقت کلی در چینش نظام هستی را در وجود انسان کامل نیز نشان داده است.

بین القلم و روح الإنسان الكامل مضاهاة، و بین اللوح و قلبه مضاهاة، و بین العرش و جسمه مضاهاة، و بین الكرسي و نفسه مضاهاة، و كل منهما مرآة لما يضاهاه. فكل ما في القلم مجمل، فهو في روحه مجمل. و كل ما في اللوح مفصل، فهو في قلبه مفصل. و كل ما في العرش مجمل، فهو في جسمه مجمل. و كل ما في الكرسي مفصل، فهو في نفسه مفصل. (ابن عربی، ۱۴۲۱: ج ۱: ۴۰۲)

ابن عربی در عبارت بالا بخشی از چینش نظام هستی را در مراتب کلی قلم و لوح و عرش و کرسی، بر پایه اجمال و تفصیل بیان کرده است. البته این عبارت به قدری خلاصه و مندمج است که بدون توجه به توضیحات کسانی چون قونوی و فرغانی نمی‌توان آن را به راحتی فهمید. محقق قونوی همین مطلب را با بسط و توضیح بیشتری نوشته است. وی کتاب تدوینی و کتاب تکوینی را متناظر با هم تحلیل کرده و می‌نویسد: هر کدام از این دو کتاب، دارای «فاتحه» هستند که در واقع همه آنچه که در کتاب، تفصیل یافته است، در فاتحه به اجمال قرار دارد؛ و به اعتبار این وجود جمعی، به فاتحه «امّ الكتاب» گفته می‌شود و مرتبه تفصیلی آن که همه کتاب را در بر می‌گیرد، «کتاب مبین» نامیده می‌شود. در چینش نظام هستی نیز ذات حق متعال از آن جهت که همه تعینات هستی، مندمج و کامن در آن هستند، «امّ الكتاب» و مجمل خواهد بود؛ و علم حق متعال به ماسوا، که برخاسته از علم به ذات است، «کتاب مبین» و مفصل خواهد بود.^{۱۵} قونوی در ادامه، همان مناسبتی که فرغانی میان اجمال تعیین اول و قلم اعلی از سویی و میان تفصیل تعیین ثانی و لوح محفوظ از دیگر سو می‌دیدد را با بیان خود توضیح داده است. او می‌نویسد: میان تعیین اول و قلم اعلی از جهت ویژگی اجمال و کلی بودن^{۱۶} و جمع همه تعینات هستی در وجود اجمالي خود، مشابهت برقرار است؛ چنان که میان تعیین ثانی و لوح محفوظ نیز از جهت ظهور تفصیلی و جزئی اشیا در آنها مشابهت برقرار است. پس قلم، آینه و مظهر تعیین اول است و آنچه که در تعیین اول، بر وجه کلی و اجمال مندرج است، در قلم هم بر وجه کلی و اجمال مندرج است. لوح محفوظ نیز آینه و مظهر تفصیلی قلم اعلی است؛ پس آنچه که در قلم بر وجه کلی و اجمال مندرج است، در لوح به نحو جزئی و مفصل ظاهر می‌شود. در این اعتبار، قلم اعلی یا همان عقل اول، کتاب مجمل و امّ الكتاب خواهد بود، چنان که لوح محفوظ کتاب مفصل و کتاب مبین می‌شود. قونوی در توضیح ادامه تنزل وجود، به وجود اجمالي عرش و پس از آن به وجود تفصیلی کرسی اشاره کرده و نظیر همان نسبت اجمال و تفصیل میان قلم و لوح را میان عرش

^{۱۵}. از نوع توضیحات قونوی چنین برمی‌آید که مرادش در اینجا از ذات حق، همان تعیین اول است و همچنین مرادش از علم حق متعال، همان تعیین ثانی است. می‌دانیم که اصطلاحاتی همچون تعیین اول و تعیین ثانی، توسط فرغانی، استقرار و رسمیت و رواج یافت و شخص قونوی و دیگران پیش از فرغانی چندان به این اصطلاحات پایبند نبودند (یزدان‌پناه، ۱۳۸۹: ۳۵۸).

^{۱۶}. منظور از «کلی» در این اصطلاح، همان «کلی سعی وجودی» است که پیش‌تر توضیحاتی پیرامون آن گذشت.

و کرسی نیز بیان می‌دارد.^{۱۷} وی در نهایت، مانند ابن عربی، نظیر هر کدام از قلم و لوح و عرش و کرسی در چینش نظام هستی را در وجود انسان کامل نیز نشان داده‌است (قونوی، ۱۳۸۷: ۳۲-۳۷).

در دو عبارتی که در اینجا از ابن عربی و قونوی گذشت، اشاره به تحلیل برخی از مهم‌ترین بخش‌های چینش نظام هستی، در صقع ربوبی و در دو مرتبه عالم عقل و مثال، بر پایه اجمال و تفصیل وجود دارد. اما خلاصه آنچه که فرغانی درباره نقش و روند اجمال و تفصیل در ظهور عالم انسانی گفت را در شرح فصوص جندی نیز می‌توان به بیانی دیگر مشاهده کرد (الجنیدی، ۱۴۲۳: ۲۴۷-۲۴۸). از آنجا که جندی و فرغانی، معاصر هم و هر دو، شاگرد محقق قونوی بوده‌اند، احتمال می‌رود هر دو، اصل سخن در این باب را از قونوی گرفته باشند.

به هر روی، اشاره به قطعه‌هایی از این مبحث و ابتدای آن بر قاعده اجمال و تفصیل را می‌توان در لابالای آثار پیش از فرغانی نیز پیگیری کرد؛ چنان‌که ابن عربی می‌نویسد: خداوند عقل اول یا همان قلم اعلی را به عنوان اولین موجود در عالم عقول و در عالم تدوین و تکوین ایجاد کرد. عقل اول، از آن جهت که همه حقایق مادون را در خود احصاء نموده، «امام مبین» نامیده می‌شود.^{۱۸} در واقع، عقل اول، به وجود جمعی و اجمالی خود، جامع همه حقایق عالم است و همه حقایق عالم، سایه‌ها، مظاهر و رقائق عقل اول هستند که تا نفس کل یا همان لوح محفوظ و سپس هبا و سپس جسم و سپس ارکان اربعه و سپس مولدات ثلاث و در نهایت، تا انسان امتداد یافته‌است (ابن عربی، ۱۳۳۶: ۵۱). ابن عربی در این عبارت به برخی از مراتب کلی تنزل وجود اشاره داشته و رابطه اجمال و تفصیل میان عقل اول و تفصیلات مادون آن را به تصویر کشیده‌است. و البته کمی بعد تصریح می‌کند که قلم اعلی محل اجمال و در مقابل، نفس کل یا همان لوح محفوظ، محل تفصیل حقایق مجمل در قلم اعلی است (همان: ۵۳).

همه موارد ذکر شده، نشان‌گر آن است که محقق فرغانی، مبتکر مبحث تحلیل تنزل وجود در مراتب کلی، بر پایه اجمال و تفصیل نیست. اصل مبحث و اصل قاعده اجمال و تفصیل و قطعه‌هایی از تحلیل چینش نظام هستی بر پایه قاعده اجمال و تفصیل را می‌توان در سخنان استاد وی، قونوی و استاد استاد وی، ابن عربی هم مشاهده کرد. این مطالب جسته و گریخته را باید ریشه‌های تحقیقات بعدی که توسط فرغانی انجام شد، به شمار آورد و به این ترتیب، تحلیل نظام‌مند و منسجم این مبحث، مثل بسیاری دیگر از مباحث عرفان نظری، برای نخستین بار به قلم علمی، فنی و انسجام‌یافته فرغانی صورت گرفته‌است.

^{۱۷}. او تشبیه رابطه اجمال و تفصیل میان عرش و کرسی به رابطه میان قلم و لوح محفوظ را در جای دیگری نیز دارد. ر.ک: قونوی،

۱۳۸۱: ۱۲۰

^{۱۸}. این نام‌گذاری، اقتباس از ادبیات قرآنی است و اشاره به این آیه شریفه دارد: «وَكُلُّ شَيْءٍ أَحْصَيْنَاهُ فِي إِمَامٍ مُّبِينٍ» (یس: ۱۲)

۷. بازتاب دیدگاه فرغانی در عارفان پس از وی

تحلیل محقق فرغانی از چینش نظام هستی بر پایه قاعده عرفانی اجمال و تفصیل، چنان منسجم، روشن و هم‌سو با مبانی عرفانی است که پس از وی از سوی محققان عرفان نظری مورد پذیرش قرار گرفت و بارها تکرار شد. قیصری در شرح خود بر تأیید ابن‌فارض خلاصه این نظریه را درباره مراتب تنزلی وجود در چند سطر آورده‌است. او می‌نویسد: همه حقایق هستی، ابتدا در مرتبه احدیت، مجمل بودند و سپس در واحدیت، مفصل شدند، سپس در عقل اول، مجمل شدند و سپس در لوح محفوظ تفصیل یافتند و سپس همه موجودات در عالم خارج به تفصیل موجود شدند و در نهایت، همه حقایق مفصله در عالم کبیر، در انسان کامل، به اجمال جمع شدند (قیصری، ۱۴۲۵: ۱۲۰). عبدالرحمن جامی نیز پس از آن که مراتب تنزلی وجود را در چند فصل، به تفصیل و جداگانه توضیح می‌دهد، در نهایت، همین تحلیل فرغانی را برای تبیین چگونگی ارتباط و به هم پیوستگی همه این مراتب در یک نگاه تکرار کرده‌است (جامی، ۱۳۷۰: ۶۳-۶۴) حسین بن عبدالحق اردبیلی، متخلص به الهی، از مشاهیر قرن نهم و دهم هجری نیز در شرح گلشن راز، همین تحلیل را تکرار می‌کند. (الهی اردبیلی، ۱۳۷۶: ج ۱: ۱۴۷) البته هیچ کدام از افراد پیش‌گفته نامی از صاحب نخستین این نظریه نبرده‌اند. فناری اما این تحلیل فرغانی را با ذکر نام و متن وی در کتاب مهم مصباح الانس تبیین کرده‌است (فناری، ۱۳۷۴: ۶۷۲).

۸. بازتاب اندیشه عرفانی اجمال و تفصیل در حکمت متعالیه

ظرفیت‌های فلسفی این نگاه اصالتاً عرفانی، توجه صدرالمتألهین را نیز به خود جلب کرده‌است. مبانی حکمت متعالیه با این یافته شهودی/تحلیلی عارفان، هم‌سویی معناداری دارد. اصالت وجود، تشکیک در وجود، تحلیل هستی در قالب دو قوس نزول و صعود، تطابق عوالم، قاعده بسیط الحقیقه، علم پیشین خداوند، کلی سعی و وجود جمعی، همه و همه، از مبانی حکمت متعالیه هستند که هر کدام به نوعی و به اندازه خود بر قاعده اجمال و تفصیل، و بر تحلیل عرفانی چینش نظام هستی بر پایه این قاعده، صحه می‌گذارند. به همین خاطر است که می‌بینیم صدرا همین تحلیل عرفانی را در دستگاه حکمی خود بومی‌سازی کرده و در مواردی، مجموعه مراتب هستی و نسبت میان آنها را بر پایه اجمال و تفصیل، تحلیل نموده‌است: «فالعالم أيضا كثرة من وحدة و تفصیل بعد اجمال و فتق عن رتق. قال تعالى: أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا.» (ملاصدرا، ۱۳۶۶: ج ۳: ۲۴۷) ملاصدرا در جایی دیگر می‌نویسد: همان‌گونه که همه مخلوقات موجود در عالم خلق، تفصیل عالم عقل (با همان عالم امر) هستند و عالم عقل، وجود اجمالی آنها است، به همین ترتیب، مجموعه آنچه که در دو عالم امر و خلق است، تفصیل اسماء در عالم الهی است. او در ادامه تأکید می‌کند که چنین معارفی ریشه در تحقیقات عارفان الهی داشته و برآمده از این قاعده عرفانی است که: هر چه در عوالم خلقی

ایجاد می‌شود، ریشه در عالم اسماء داشته و در آن عالم به نحو اعلی و ابسط وجود دارد. به گونه‌ای که همه موجودات خلقی، تفصیل یافته اجمال عالم اسماء هستند (همو، ۱۹۸۱: ج ۷: ۳۲). ملا علی نوری نیز همین تحلیل عرفانی را در تعلیقات خود بر آثار صدرا با قلم و ادبیاتی نزدیک به عارفان تکرار کرده است (نوری، ۱۳۶۳: ۷۲۲: ۱۳۷۲: ج ۶: ۳۴۲).

نتیجه‌گیری

سعیدالدین فرغانی در منقح‌سازی مطالب و منسجم‌سازی مباحث، حَقّ فراوانی بر گردن علم عرفان نظری دارد. بسیاری از گره‌ها و پیچیدگی‌های موجود در سخنان ابن عربی و قونوی از راه مراجعه به توضیحات و تحقیقات فرغانی گشوده می‌شوند.

اصل مبحث رابطه اجمال عالی و تفصیل سافل، اگرچه ابتکار فرغانی نبوده و اشاره به آن را در سخنان عرفای پیش از وی نیز می‌توان یافت، ولی تبیین و تحلیل این رابطه نظام‌مند به مثابه یک قاعده عرفانی، مرهون تلاش‌های فرغانی است.

وی از این قاعده مهم در جای‌جای هستی‌شناسی خود بهره برده و مبحث چینش نظام هستی را بر پایه این قاعده بنیان نهاده است. ابتدای تبیین مبحث چینش نظام هستی بر قاعده اجمال و تفصیل موجب شد تا فرغانی بتواند یک تحلیل نظام‌مند و نگاه سازمان‌یافته از مراتب هستی ارائه داده و سرّ تنزل تجلی حق متعال از بالاترین مراتب هستی تا پایین‌ترین مراتب آن و چگونگی و چرایی سیر نزولی این تجلی تا پایان تاریخ دنیا و شروع قیامت را بیان کند.

هر چند مفردات این مبحث مهم به شکل جسته‌گریخته در گوشه‌کنار آثار پراکنده عارفان پیشین نیز قابل مشاهده است، اما تبیین و تحلیل این مبحث در چارچوب یک نظام سازوار، منسجم و معنادار، شاهکار سعیدالدین فرغانی است. به همین خاطر، این تحلیل، پس از وی، مورد توجه بسیاری از عارفان قرار گرفته است.

بازتاب این اندیشه در حکمت متعالیه نیز یک فصل ارزشمند برای پژوهش‌های مستقل بعدی است. ظرفیت‌های فلسفی این مبنای عرفانی، توجه صدرالمآلهین را هم به خود جلب کرده است. او در مواردی، اشاراتی بر ابتدای چینش نظام هستی بر این قاعده دارد و از این قاعده در تحلیل علم پیشین حق متعال و در برخی ابواب دیگر از حکمت متعالیه بهره برده است.

منابع

- قرآن مجید (۱۳۶۹). ترجمه جلال‌الدین فارسی. تهران: انجام کتاب.
- ابن‌ترکه، صائن‌الدین علی (۱۳۶۰). تمهید القواعد. تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و آموزش عالی.
- ابن‌خلدون، عبدالرحمن بن محمد (۲۰۰۳). مقدمه ابن‌خلدون. بیروت: دارالمکتب العلمیة.
- ابن‌عربی، محیی‌الدین (۱۳۳۶ق). عقلة المستوفز. لیدن: مطبعة بریل.
- _____ (۱۴۲۱ق). مجموعه رسائل ابن‌عربی. ۳ جلد. بیروت: دار المحجة البيضاء.
- آملی، محمد تقی (بی‌تا). درر الفوائد مع مقدمة تبحت عن نبذه من حياة المؤلف و تألیفاته المنیفة. قم: اسماعیلیان.
- الهی اردبیلی، حسین بن عبدالحق (۱۳۷۶). شرح گلشن راز (اردبیلی). تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- جامی، عبدالرحمن (۱۳۷۵). نفحات الأنس. با تحقیق محمود عابدی. تهران: انتشارات اطلاعات.
- _____ (۱۳۷۰). نقد النصوص فی شرح نقش الفصوص. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی.
- جرجانی، علی بن محمد (۱۳۷۰). التعریفات. تهران: ناصر خسرو.
- جندی، مؤیدالدین (۱۴۲۳ق). شرح فصوص الحکم (الجندی). قم: بوستان کتاب.
- حسن‌زاده آملی، حسن (۱۳۸۵). دروس معرفت نفس. قم: الف لام میم.
- _____ (۱۳۶۵). هزار و یک نکته. تهران: مرکز نشر فرهنگی رجاء.
- سبزواری، ملاهادی (۱۳۶۹-۱۳۷۹). شرح المنظومه. تهران: نشر ناب.
- فرغانی، سعیدالدین (۱۳۷۹). مشارق الدراری: شرح تائیه ابن‌فارض. قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
- _____ (۱۴۲۸ق). منتهی المدارک فی شرح تائیه ابن‌فارض. بیروت: دارالکتب العلمیة.
- فناری، شمس‌الدین محمد حمزه (۱۳۷۴). مصباح الأنس بین المعقول و المشهود. تهران: انتشارات مولی.
- قونوی، صدرالدین (۱۳۸۱). إعجاز البیان فی تفسیر أم القرآن. قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
- _____ (۱۳۷۱). النصوص. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- _____ (۱۳۸۷). مرآة العارفين و مظهر الکاملین فی ملتسم زبده العارفين. تصحیح محمد خواجوی. تهران: انتشارات مولی.

- قیصری، داود (۱۳۸۱). رسائل قیصری. تهران: موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- _____ (۱۴۲۵ق). شرح القیصری علی تأیة ابن الفارض. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- کاشانی، عبدالرزاق (۱۴۲۶ق). لطائف الأعلام فی إشارات أهل الإلهام. قاهره: مكتبة الثقافة الدينية.
- ملاصدرا، محمدبن ابراهیم (۱۳۷۵). اتحاد العاقل و المعقول (مجموعه رسائل فلسفی صدر المتألهین). تهران: حکمت.
- _____ (۱۹۸۱م). الحکمة المتعالیة فی الاسفار العقلیة الاربعة. بیروت: دار احیاء التراث.
- _____ (۱۳۷۵). الفوائد (مجموعه رسائل فلسفی صدر المتألهین). تهران: حکمت.
- _____ (۱۳۷۲). تفسیر القرآن الکریم. تصحیح: محمد خواجوی. قم: بیدار.
- _____ (۱۳۶۶). شرح أصول الکافی. تصحیح محمد خواجوی. تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و آموزش عالی، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- نوری، ملا علی بن جمشید (۱۳۷۲). التعليقات علی تفسیر القرآن لصدر المتألهین. تصحیح محمد خواجوی. قم: بیدار. (ملاحظات: این تعلیقات در ضمن کتاب مفاتیح الغیب چاپ شده است.)
- _____ (۱۳۶۳). التعليقات علی مفاتیح الغیب. تهران: موسسه تحقیقات فرهنگی. (ملاحظات: این تعلیقات در ضمن کتاب مفاتیح الغیب چاپ شده است.)
- یزدان پناه، یدالله (۱۳۸۹). مبانی و اصول عرفان نظری. قم: انتشارات مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی.

References

- Al-Quran Al-Kareem*
- Amoli, M, T. (n.d). *dorar al-fawaed*. Qom: Intesharat ismailiyan. (in Arabic)
- Fanari, M. (1374). *Misbah-al-Uns*. Tehran: Intesharat mowla. (in Arabic)
- Farghani, S. (1379). *Mashareq-al-Darari*. Qom: Intesharat Daftar-e Tablighat. (in Persian)
- Farghani, S. (1428). *Montah-al-Madarek*. Beirut: Darolkotob elmiyah. (in Arabic)
- Hasanzade, H. (1385) *Doroos-e Marefate Nafs*. Qom: Intesharat alef lam mim. (in Persian)
- Hasanzade, H. (1385) *hezaro yek نکته*. Tehran: Intesharat farhangi raja. (in Persian)
- Ibn arbi, M. (1336). *Oghlat-al-Mostawfiz*. Leiden: Matbaa bril. (in Arabic)
- Ibn khaldoon (2003) *moghaddamah*. Beirut: Daro Imaktab alelmiyah. (in Arabic)
- Ibn torkah, S. (1360) *tamhid alqawaid*. Tehran: intesharat wezarat farhang. (in Arabic)

- Ilahi ardabili, H (1376). *Sharh golshan raz*. Tehran: Makaze nashre daneshgahi. (in Persian)
- Jami, A. (1370). *Naghd al-nosoos*. Tehran: Intesharat wezarat ershad. (in Arabic)
- Jami, A. (1375) *nafahat oluns*. Tehtan: intesharat ettla'at. (in Arabic)
- Jandi, M. (1423) *Sarhe Fosus al-hekam*. Qom: Intesharat boostane ketab. (in Arabic)
- Jorjani (1370). *Tarifat*. Tehran: Intesharat naser khosroo. (in Arabic)
- Kashani, A. (1421). *Lata'If Al-ILam Fi Isarat-i Ahi Al-Ilham*. Cairo: Maktabah siqfah diniyah. (in Arabic)
- Mulla Sadra, S. (1366). *Sharh Usul Kafi*. Tehran: intesharat wezarat farhang. (in Arabic)
- Mulla Sadra, S. (1372) *tafsir al-qoran*. Qom: Intesharat bidar. (in Arabic)
- Mulla Sadra, S. (1375) *alfawaid*. Intesharat hekmat. (in Arabic)
- Mulla Sadra, S. (1375). *Ettehad aqel wa maqool*. Tehran: Intesharat hekmat. (in Arabic)
- Mulla Sadra, S. (1981). *Al-Hikmat al-Muta'aliyah fi al-Asfar al-'Aqliyat al-Arba'a*. Beirut: Dar ehya al-torath. (in Arabic)
- Qeisari, D. (1381). *Rasaeel*. Tehran: Intesharat hekmat wa falsarfe. (in Arabic)
- Qeisari, D. (1425). *Sharh tai'iyah*. Beirut: Darolkotob elmiyah. (in Arabic)
- Qunawi. S. D. (1371). *Resalaht-al-Nusus*. Tehran: Makaze nashre daneshgahi. (in Arabic)
- Qunawi. S. D. (1387). *Mira'at-al-Arifin*. Tehran: Intesharat mowla. (in Arabic)
- Qunawi. S. D. (2002). *I'jaz al-Bayan fi Tafsir Umm al-Qur'an*. (J. D. Ashtiyani. Ed.). Qom: Daftar-e Tablighat. (in Arabic)
- Sabzewari, H. (1369). *Sharh manzoomeh*. Tehran: Nashr nab. (in Arabic)
- Yazdanpanah, Y.(1389). *Mabani wa usol erfane nazari*. Qom: Intesharat moassesh Imam Khomeini. (in Persian)